

De Zeeuwse motte-burchten in een nationale en internationale context

Bas Aarts*

Inleiding**

Dat nagenoeg alle Zeeuwse ‘vliedbergen’ of ‘hoge bergen’ middeleeuwse motte-burchten waren, is intussen wel een algemeen aanvaard gegeven.¹ Het historisch onderzoek heeft hen geïdentificeerd als de in het verdrag tussen Holland en Vlaanderen uit 1167 vermelde *munitiones* (‘versterkingen’) en deze op zich nog neutrale term nader kunnen duiden met behulp van de in 1256-1258 vastgelegde Keur voor Zeeland van Floris de Voogd. Daarbij geeft de Nederlandse vertaling van dit begrip *werven* en de Franse (nog duidelijker) *mottes*.² Het gaat daarbij om een kasteeltype dat uiterst populair werd tussen 1000 en 1250. In de regel bestond het uit een kunstmatig opgeworpen heuvel (de motte) als hoofdburcht en een (al of niet enigszins verhoogde) voorburcht. Op deze laatste waren bewoning en dienstgebouwen geconcentreerd. De motte droeg meestal een torenachtige constructie, diende als laatste toevluchtsoord en straalde tot ver in de omtrek de macht en status van de bouwheer uit. Bij het ‘klassieke’ ideaaltype van de motte-burcht waren beide elementen (hoofdburcht en voorburcht) omgracht en tegelijk ook van elkaar gescheiden door een tussengracht, zodat als grondplan een soort achtvorm ontstond. In de elfde en twaalfde eeuw zal op de motte (en de voorburcht) houtbouw overheerst hebben. Eind twaalfde eeuw zal met het gebruik van natuursteen en vanaf 1200 met baksteen een periode van verstening zijn ingetreden.³

‘Ideaaltype’ motte-burcht 11de-12de eeuw.
Maquette C. Willems
(foto auteur).

Recent onderzoek maakt duidelijk dat het ‘ideaaltype’ motte-burcht natuurlijk niet zomaar uit de lucht kwam vallen. Dit was het resultaat van een evolutionair proces vanuit de tiende eeuw, waarin afhankelijk van het beschikbare landschap geëxperimenteerd werd met verschillende motte-vormen. Hierbij ging het met name om de relatie tussen motte en voorburcht en de plaatsing van de motte in de burchtconfiguratie als zodanig.⁴

*Historicus, gastonderzoeker Universiteit Leiden. Bezig met promotieonderzoek naar de motte-burchten in het hertogdom Brabant in hun politiek-sociale context (1000-1250).

**Met dank aan Rob Gruben voor het kritisch nalezen van de tekst van dit artikel.

¹ Zie o.a. Vervloet 1980; Van Heeringen 2007a; Van Heeringen 2007b; Van Doesburg 2008; Mostert 2013.

² Dekker 1971, 492-502.

³ Zie o.a. Janssen 1996, 37-45.

⁴ Aarts 2007; Aarts 2009.

In de Zeeuwse context heten de mottes dus ‘werven’ (van ‘opwerpen/verhogen’) of ‘bergen’.⁵ Het Franse ‘motte’ had wel Vlaanderen bereikt (‘mote’ of ‘mot’), maar is (in de Middeleeuwen) meer noordelijk nooit echt doorgedrongen.

Het (beperkte) archeologisch onderzoek van de Zeeuwse ‘werven’ of ‘hoge bergen’ heeft, met het op verschillende locaties aantreffen van baksteenpuin en gedempte grachten, het kasteel- (en motte-)karakter van deze sites kunnen bevestigen. Hoe die opbouw er dan precies heeft uitgezien, is echter nergens goed in beeld gekomen. Van de kasteelberg in Borssele bestaat enigszins een indruk, maar deze motte neemt tegelijk een uitzonderingspositie in. Zowel vanwege de hoge status van haar bezitters, als vanwege de opmerkelijke ingreep in de dertiende eeuw om de hoogte vrij steil af te steken en te omringen met een bakstenen ringmuur met steunberen aan de buitenzijde voor een kennelijk wat verlaagd platform met binnenbebouwing.⁶ De indruk bestaat dat de meeste Zeeuwse mottes vrij bescheiden houten of bakstenen torentjes zullen hebben gedragen. Zelfs een omgrachte voorburcht (voorhof of neerhof) was niet altijd aanwezig.⁷ Desalniettemin bezitten de kasteelwerven typische eigen kenmerken, die om een nadere beschouwing vragen.

Wanneer we namelijk de Zeeuwse motte-burchten tegen een algemeen Nederlandse of zelfs meer internationale achtergrond plaatsen, dan vallen er vanuit de Zeeuwse ‘bergen’ bezien wel enkele notities te maken met betrekking tot:

- De verspreiding
- De ouderdom
- De ‘kernheuvels’

De verspreiding

In Zeeland vinden we momenteel nog 38 zogeheten ‘vliedbergen’.⁸ Op een enkele ‘lustberg’ als St. Jan ten Heere (Aagtekerke)⁹ na, zullen de meeste wel een verleden als motte-burcht hebben gekend. Op basis van historische, archeologische en topografische gegevens kan berekend worden dat Zeeland er oorspronkelijk wel 200 geteld kan hebben.¹⁰ Zetten we dit af tegen het aantal nog bestaande en verdwenen mottes in Nederland als geheel, dan springt Zeeland er duidelijk uit. Zowel wat betreft het totaal aan ooit aanwezige motte-burchten als het aantal nu nog aanwezige restanten. De enige provincie die de vergelijking aankan is Friesland, waar er in het verleden ook zo’n 200 geweest moeten zijn. Hiervan is er echter nog maar een viertal over (Menaldum, Jellummer-Noordburen, Sexbierum en Oosterend op Terschelling). In Friesland heten ze ‘hege wieren’ of ‘stinswieren’, waarbij ‘wier’ voor de opgeworpen hoogte staat, ‘hege’ naar de hoogte verwijst en ‘stins’ naar het stenen huis dat de top ooit domineerde.¹¹ Er is nooit een exemplaar volledig archeologisch onderzocht. Over eventuele voorgangers als ‘kernheuvels’ is dus ook niets bekend. Wel werden er gracht(sporen) aangetroffen en werd er aan de voet baksteenpuin, incidenteel ook tufsteen gevonden. Men koppelt het ontstaan van deze ‘hege wieren’ aan de opkomst eind twaalfde

⁵ O.a. Kuipers 1984, 11-16.

⁶ Voor Borssele, zie Braat 1957; Braat 1961.

⁷ Van Heeringen 2007a, 102; Van Heeringen 2007b, 21.

⁸ Van Heeringen 2007b.

⁹ Van Heeringen 2007b, 74-77, onder verwijzing naar de beschrijving bij De Man 1888, 439-440, van de aanleg van deze hoogte. De directe omgeving van deze ‘berg’ geeft geen aanwijzingen voor een gracht of voorburcht. De locatie van de nabijgelegen voormalige buitenplaats St. Jan ten Heere heeft wel laatmiddeleeuws aardewerk opgeleverd (Archis2, mon.nr. 970; waarnemingen 19841, 408190).

¹⁰ Van Doesburg 2008, 24-25; Mostert 2013, 27.

¹¹ Zie Halbertsma 1975; Besteman 1981; Besteman 1985.

eeuw van een ‘jonge’ adel die hiermee haar nieuwverworven status vormgaf.¹² De vooral bakstenen torens op het platform kunnen een woonfunctie hebben vervuld, al zal die toch meest gezocht moeten worden op de naastliggende voorburcht/boerderij. Het grote aantal ‘stinswieren’ wordt verklaard vanuit het niet doorzetten van een grafelijke (Hollandse of bisschoppelijk-Utrechtse) machtsopbouw, waardoor de Friese samenleving er een werd van ieder voor zich. De bakstenen toren op de motte (met een gemiddelde muurdikte van 1,5 meter) kon daarbij enige bescherming bieden, al moet de militaire functie niet overdreven worden. Toch hadden dergelijke constructies blijkbaar hun nut, want door de regelmatig opblaaiende onderlinge vetes in Friesland bleven ze in gebruik tot in de zestiende eeuw. Daarom bleef daar, in tegenstelling tot Zeeland, de herinnering aan de oorspronkelijke functie als adellijke woning/statussymbool ook levendig. Tevens heeft dat ook wat afbeeldingen opgeleverd van de gebouwen/ruïnes op deze mottes, die we in Zeeland node missen.¹³

Stinswier Acking-State, Hijum
(Leeuwarderadeel).
Tekening J. Stellingwerf, 1723, Fries
Museum – Leeuwarden
(Halbertsma 1975, 113).

Met het Friese voorbeeld in het achterhoofd krijgen we enigszins een idee hoe het Zeeuwse motte-landschap er in de Middeleeuwen uitgezien kan hebben.

Hier wordt de ruime verspreiding eveneens toegeschreven aan een politieke constellatie waarbij een centraal gezag ontbrak of slechts zwak vertegenwoordigd was. Concreet ging het daarbij om lokale grootgrondbezitters die zich ‘ontfermd’ hadden over voormalig koningsgoed en abdijbezit en op basis daarvan rechten gingen uitoefenen over anderen.¹⁴ Hun ‘verheven’ positie werd vanaf het midden van de twaalfde eeuw ook letterlijk zichtbaar met de oprichting van kasteelbergen. Hoewel dergelijke *munitiones* (‘versterkingen’) feitelijk verboden waren in het Verdrag van Brugge (1167), waarin Holland en Vlaanderen de macht in Zeeland bewesten Schelde voortaan deelden, hebben de lokale heren zich hier kennelijk niet aan gestoord. Zij speelden de beide graafschappen tegen elkaar uit en wisten zich te ontwikkelen tot ambachtsheren met publiekrechtelijk gezag. Het bestaande erfrecht gaf daarbij de mogelijkheid de ambachten tot in het oneindige op te splitsen. Omdat daarbij de ‘werf’ (motte) zelf echter niet deelbaar was, leidde dit tevens tot een proces van vermenigvuldiging van ‘bergjes’. Gevoegd bij het feit dat de aanleg van dergelijke motte-burchten niet slechts voorbehouden was aan de groep (uitdijende) ambachtsheren, maar ook plaatsvond bij andere allodiale grondheren, maakt het grote aantal ‘hoge bergen’ uit de twaalfde en dertiende eeuw verklaarbaar.¹⁵ Op sommige plaatsen ontstond zelfs enige clustervorming met meerdere ‘hoge bergen’ vlak bij elkaar (onder andere te Wemeldinge, Baarsdorp en Biggekerke). Met een situatie waar men vanuit de bescheiden bakstenen torens

¹² Noomen 2009, 17-52. Kritiek hierop: Alma 2010, 165.

¹³ Noomen 2009, 52-68.

¹⁴ Voor de sociaal-politieke geschiedenis, zie Henderikx 2012, 104, 107-109.

¹⁵ Dekker 1971, 386-387, 492-502.

op de mottes bijna bij elkaar binnen kon kijken, is het te begrijpen dat men het militair karakter van deze categorie motte-burchten ook niet moet overdrijven. Een grootscheepse burchtaanleg als die op de motte van Oostvoorne¹⁶ kwam in Zeeland niet voor. De ambachtsheren (en anderen) demonstreerden er voornamelijk hun status mee. Dat lukte hen tot zowat de tweede helft van de dertiende eeuw. De toenemende greep van de graaf van Holland op Zeeland verkleinde de politieke speelruimte van de ambachtsheren. Het (beperkte) militair belang van de vele kleine motte-burchten verminderde nagenoeg geheel door de opkomst van meer geavanceerde belegeringstechnieken, waar alleen de nieuw gebouwde grote, vierkante of rechthoekige kastelen nog een (tijdelijk) antwoord op hadden. Aan die laatste bouwkundige ontwikkeling konden slechts enkele Zeeuwse adellijke families meedoen. De ‘bergjes’ werden niet meer onderhouden of werden omgevormd tot ‘molenwerven’. Zelfs de herinnering aan hun oorspronkelijke betekenis raakten ze kwijt.¹⁷

De ouderdom

De meest recente archeologische beschouwing aangaande de ‘vliedbergen’ laat de aanleg van de ‘hoge bergen’ (en dan bedoeld als versterking) in het algemeen beginnen omstreeks 1150. Dit op basis van de opgraving (2006) van de nagenoeg verdwenen ‘berg’ van ’s-Heer Arendskerke en het onderzoek van ruim daarvoor (1971-1972) van het complex in Kapelle. Verder werden hiervoor de oudere opgravingen in bijvoorbeeld Borssele, Buttinge en Abbekinderen nog eens onder de loep genomen.¹⁸ De aanvangsdaterring van de ‘echte’ mottes lijkt daarmee aardig in de pas te lopen met wat we in Friesland zagen. Herhaald moet echter worden dat geen van de handvol overgebleven Friese ‘hege wieren’ daadwerkelijk archeologisch is onderzocht. Ook wat Zeeland betreft is het totaal aan de archeologische nieuwsgierigheid onderworpen hoge ‘werven’ feitelijk vrij gering, zodat gewaakt moet worden voor al te veel generalisaties. Qua aanvangsdaterring biedt de provincie (vooralsnog) zelfs één heel interessante uitzondering.

Dat dwingt even tot een korte beschouwing over de vroegste mottes. In de loop van de tiende eeuw werd er in West-Europa naast de bestaande walburchten¹⁹ geëxperimenteerd met een nieuwe burchtvorm, waarbij de nadruk kwam te liggen op een extra verhoogd onderdeel in de configuratie waarop de verdediging (eventueel ook de bewoning) werd geconcentreerd. Als aanjager van dit proces fungeerde het streven naar machtsopbouw en een eerste territoriumvorming bij verschillende hoog-adellijke families in bepaalde regio’s van het Laat-Karolingische/Ottoonse Rijk. Een fraai voorbeeld vormde het optreden van het grafelijk echtpaar Balderik en Adela in het oosten van het rivierengebied. Het bracht ons de unieke sterkte *Opladen*, het tegenwoordige Montferland bij ’s-Heerenberg. Hier werd op het eind van de tiende eeuw een grote, natuurlijke heuvel nog eens met 7 meter opgehoogd tot de grootste en hoogste motte van Nederland (circa 20 meter hoog). Het grote platform boven (90 x 65 meter) werd voorzien van een aarden omwalling langs de rand van 2 meter hoog, waarin een natuurstenen ringmuur werd gefundeerd. Zo ontstond een enigszins hybride constructie van een enorme motte, gecombineerd met een walburcht bovenop. Binnen deze omwalling werden in 1960 de resten teruggevonden van een groot houten huis en de kennelijke aanzet

¹⁶ Zie Janssen 1996, 42-43.

¹⁷ Dekker 1971, 500-502.

¹⁸ Van Doesburg 2008.

¹⁹ Met ‘walburcht’ wordt het vroege kasteeltype bedoeld, waarbij een aarden omwalling een privéterrein omgaf met permanente elitaire bewoning. Dit ter onderscheiding van de ‘burgen’ of (‘ring’)walburgen’ die een collectieve verdediging tot doel hadden.

van een enorme tufstenen toren. Het geheel werd verwoest in 1016 bij de val van de echtelieden.²⁰

Tot een van hun stichtingen zal ook de opmerkelijke burchtaanleg *Mergelpe* ('Duivelsberg') bij Beek (Berg-en-Dal) gerekend mogen worden. Hier werd bovenop de stuwwal een zogeheten *motte barrage* aangelegd met een achterliggende en aansluitende omwalde neerhof. Deze hoofdmotte diende om de toegang vanaf het stuwwalplateau te blokkeren. Op enige afstand ligt een tweede motte met droge gracht en buitenwal, die als een 'voorpost' (*motte avancée*) uitzicht bood op het rivierdal en de door Balderik gestichte abdij in Zyfflich beneden.²¹

Motte-complex *Mergelpe* ('Duivelsberg'), Beek bij Nijmegen. Circa 1000. Geconsolideerd. *Motte barrage* met achterliggend omwald neerhof (foto auteur 2003).

Voorbeelden van een dergelijke *motte barrage* (zonder afscheiding met de achterliggende neerhof) kennen we meer uit de elfde eeuw en dan vooral uit het nabije buitenland. Meestal liggen ze in een heuvelachtige omgeving, maar misschien dat de eveneens vroege motte-burcht van Leiden (6,5 meter hoog omstreeks 1000, maar al 9 meter omstreeks 1150) een opvallende representant uit deze klasse voor het laagland voorstelt.²²

Zoals reeds opgemerkt, doet voor wat betreft een bijzonder vroege motte-datering ook Zeeland mee. Het gaat dan om de fraaie 'berg' in Westkerke op Tholen. Hier werd in 1990 uit het profiel van de toen aanwezige steilkant op 4,5 meter hoogte (juist boven een zich in situ bevindende stookplaats) een houtskoolmonster genomen en nader onderzocht. De bijgestelde C¹⁴-datering geeft de periode 1020-1032.²³ Met 4,5 meter mogen we de daarmee corresponderende ophoging tot een 'echte' motte rekenen, waarvoor men graag een hoogte van minimaal 3 meter wil aanhouden.²⁴ Een datering uit de eerste helft van de elfde eeuw is daarbij, zoals we begrijpen, nog rijkelijk vroeg voor Nederland als geheel. Nog meer intrigerend wordt het als we er ook het voorburchterrein bij betrekken. De oudste kadasterkaart suggereert hiervoor een zeer groot, afgerond vierkant terrein.²⁵ In de zuidelijke begrenzing hiervan kon met behulp van boorraaien inderdaad het bestaan van een 'gracht' of brede sloot worden aangetoond.²⁶ Toch kan de oorspronkelijke configuratie van de burchtlocatie er wat complexer hebben uitgezien. Een kaart uit 1773 toont dat de 'berg' toen nog apart was omgracht, evenals het direct aangrenzende terrein oostelijk daarvan,

²⁰ Zie Schut 2003; Schut 2007, 24-39; Aarts 2007a, 41-42; Aarts 2009; Aarts 2012.

²¹ Schut 2007, 24; Aarts 2007b, 64-66; Aarts 2009.

²² Aarts 2007a, 40-41.

²³ De eerste datering van circa 1011-1032 werd bijgesteld tot 1020-1032 (zie Van Heeringen e.a. 1995, 68, nt. 80); Van Heeringen 2007b, 200-203.

²⁴ Besteman 1981, 41.

²⁵ Zie Vervloet 1980, 196-197; Mostert 2013, 30.

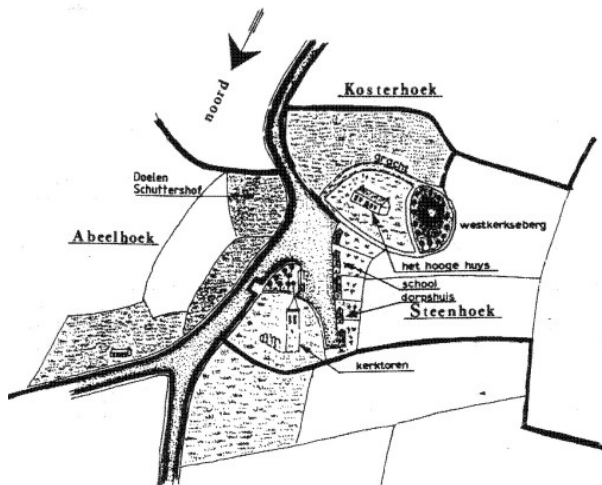
²⁶ Vriendelijke mededeling B. Oele, Kapelle, d.d. 23-8-2006.

waarbinnen ‘het hoge huys’ werd ingetekend.²⁷ Beide terreinen samen besloegen dan de noordelijke helft van het genoemde vierkant, waarvan de verdere begrenzing meer als een sloot werd aangeduid. Kortom, het oppervlak van de feitelijke voorburcht of voorhof kan toch wat kleiner zijn geweest dan tot voor kort werd gedacht. Belangrijker is echter de volgende mogelijkheid. Gesteld dat het achttiende-eeuwse grachtenstelsel nog de oorspronkelijke (vroeg-elfde-eeuwse) situatie weerspiegelde, dan bezitten we in Westkerke ons vroegste voorbeeld van een duidelijke scheiding tussen hoofdburcht (de motte) en voorburcht door middel van een tussengracht. Op zich natuurlijk geen onlogisch fenomeen in het laagland, maar, zoals hierboven beschreven, experimenteerde men elders in die tijd nog driftig met diverse motte-vormen en zal ‘het model Westkerke’ als ‘klassieke’ motte-burcht zich feitelijk pas gaan manifesteren in de loop van de tweede helft van de elfde eeuw.

In Westkerke werd het terrein van het vierkant intussen voor meer dan 1 meter afgegraven, waardoor veel archeologische sporen verloren zullen zijn gegaan. De motte (in een laatste fase verhoogd tot circa 7 meter) is nu geconsolideerd.

Motte Westkerke (Tholen) met de toen nog aanwezige steilkant (foto auteur 1992).

Motte Westkerke (Tholen). Naar kaartfragment (1773) met motte en voorburcht met het ‘hooge huys’, beide omgracht (Zuurdeeg 1979, 17).

Tekening van het dorp Westkerke naar een kaart van 1773. Tekening M.W. Snoep.

De ‘kernheuvels’

Het voorbeeld Westkerke liet zien dat de Zeeuwse ‘bergen’ soms diverse ophogings- en gebruiksniveaus kennen. Buiten Zeeland is dat – behalve bij de al genoemde Burcht van

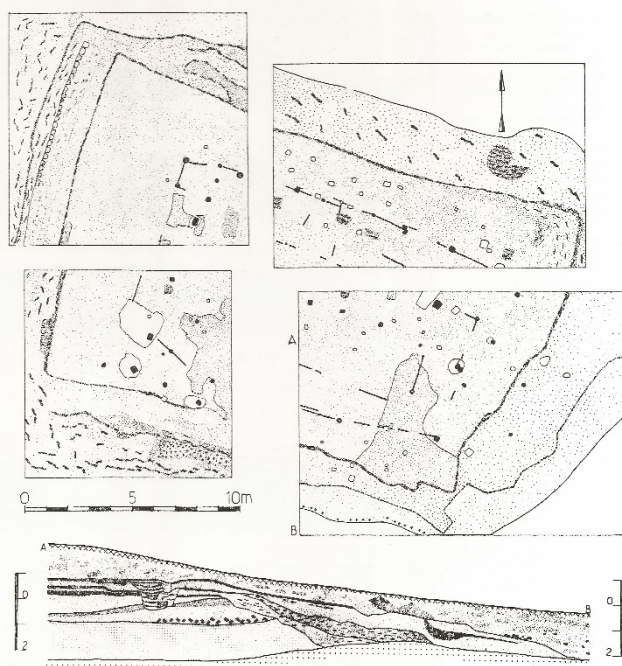
²⁷ Zie Zuurdeeg 1979.

Leiden en die van Kessel²⁸ – nog nergens archeologisch aangetoond. Specifiek ‘Zeeuws’ daarbij is voornamelijk het voorkomen van een uiterst geringe eerste ophogingsfase, de zogeheten ‘kernheuvel’. Hiervan werden er verschillende blootgelegd en gedocumenteerd.²⁹ Het meest bekend zijn die van Buttinge (1951), Abbekinderen (1951/1955) en Hoogelande (1956). In Buttinge werden op de ‘kernheuvel’ van 1 meter hoog paalkuilen aangetroffen met bijbehorend vlechtwerk van een “primitieve boerenwoning of schuur” van 16 bij 9 meter. De vele mestlagen voedden het idee van een ‘schapenstalle’, zoals Zeeland die wel meer kende en nog kent. Aan de hand van het gevonden aardewerk wordt de ‘kernheuvel’ in de elfde/twaalfde eeuw gedateerd. De grond voor de ophoging kwam uit een omringende ‘sloot’ die vervolgens niet onderhouden werd, zodat we niet van een gracht mogen spreken. De aanwezigheid van een rechthoekige omheining van vlechtwerk rond het gebouw wordt in de beschrijvingen meestal wat veronachtzaamd. Begin dertiende eeuw werd de ‘kernheuvel’ opgehoogd tot ‘hoge berg’ met een baksteenconstructie op het platform.

43 Oparovingsplattegrond van een terrein te Buttinge op Walcheren (1951). Oorspronkelijke publicatietekening.

1	8
2	9
3	10
4	11
5	12
6	13
7	

- Legenda:
1. paalkuil of -gat,
 2. vlechtwerk,
 3. verbrand leem,
 4. pluggen,
 5. huneuze grond,
 6. verwerkt,
 7. houtskool,
 8. schopsteek,
 9. baksteenput,
 10. oud maiveld,
 11. afzetting Duinkerke II,
 12. veen,
 13. bouwvoor.

Buttinge, kernheuvel,
Opgraving 1951
(Van Heeringen 1995,
55).

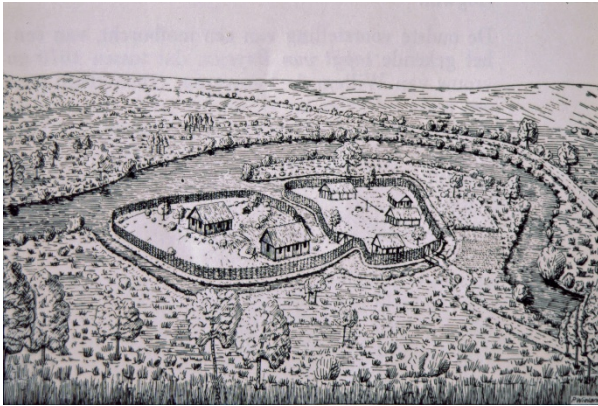
In Abbekinderen ging het om een vergelijkbaar fenomeen. Een langgerekte ‘kernheuvel’ van iets meer dan één meter hoog met paalgaten voor een houten bouwsel (van 10 bij 4 meter?), hardplaatsen, huttenleem enz. Het aardewerk (onder andere pseudo-Pingsdorf en Paffrath) suggereert een aanleg in de elfde/twaalfde eeuw. Ook hier volgde later de ombouw tot een hoge heuvel. In Hoogelande werd in een vergelijkbare ‘kernheuvel’ reliëfbandamfoor aardewerk aangetroffen, wat een ontstaan in de tiende eeuw mogelijk maakt. Hier kon tevens aangetoond worden dat de ‘tweede fase’, die van de ‘hoge berg’, een zoetwatergracht omvatte, wat er op wees dat we daarmee in een periode van na de dijk aanleg zijn aangeland. ‘Kernheuvels’ zonder latere ophoging blijken trouwens ook voor te komen.

Al met al waren de opgravers van toen erg voorzichtig met hun interpretatie van deze ‘kernheuvels’. Hun indruk was dat de houten bouwsels erg primitief waren en dat de bescheiden hoogtes primair bedoeld waren tegen regelmatige wateroverlast. Een directe bezitsrelatie tussen de bewoners van de ‘kernheuvels’ en die van de vaak op dezelfde plaats opgerichte ‘hoge bergen’ durfde men in de jaren vijftig ook niet zonder meer te leggen. De

²⁸ Lopend onderzoek i.v.m. voorgenomen herinrichting.

²⁹ Zie Trimpe Burger 1957-1958; Van Doesburg 2008, 27-28.

enige uitzondering vormde W.C. Braat, die aan de hand van de houtbouwfase op de lage ‘kernheuvel’ van Borssele weliswaar spreekt van een “vrij primitieve aanleg”, maar hierin toch het startpunt zag voor een “boeren-edelman” die vanaf het begin een kasteelbouw voor ogen had “met een enigszins verdedigbaar houten huis op een laag, door een gracht omgeven bergje”.³⁰ Braat werd sterk beïnvloed door de in zijn tijd veelgeprezen publicatie van de volledig uitgewerkte opgraving van de “Husterknupp” in Frimmersdorf bij Neuss.³¹ Hier bleek zich onder de 6,5 meter hoge motte van de latere graven van Hochstaden (tweede helft elfde eeuw) een ‘kernheuvel’ van 1 meter hoog te bevinden (eerste helft elfde eeuw).³² Deze was voorzien van een houten bebouwing en van een palissade. De ‘kernheuvel’ (*Kernmotte*) was, evenals de erop volgende motte (*Hochmotte*) apart omgracht, zodat het burchtterrein een duidelijke tweedeling kende. Dit in tegenstelling tot de daar weer aan voorafgaande fase (tweede helft tiende eeuw), toen de site uit een ongedeelde (maar wel omgrachte) vlaknederzetting (*Flachsiedlung*) bestond. De met de *Kernmotte* samenhangende tweedeling wordt als een sociale differentiatie beschouwd met betrekking tot een elitair gedeelte (de *Kernmotte*) en een terrein met ambachtelijke functies als voorburcht.³³ De uiterst geringe ophoging van slechts één meter voor de *Kernmotte* wordt in de regel niet verklaard, omdat men er kennelijk geen militaire betekenis aan kan toekennen. De vraag blijft of dat laatste ook moet; het kan eveneens het gewenste statusverschil hebben benadrukt.

Voormalige “Husterknupp”
(Frimmersdorf, D.).
Fase 2: ‘kernmotte’ met neerhof,
beide omgracht, eerste helft 11de eeuw
(Hernbrodt 1958).

In verband met de Zeeuwse ‘kernheuvel’-problematiek, waarvoor we binnen de rest van Nederland geen geschikt vergelijkingsmateriaal vinden, is het gewenst eens naar het zuiden te kijken. Per slot van rekening viel een groot deel van Zeeland van de elfde tot de dertiende eeuw onder het volledige of met Holland gedeelde gezag van de graaf van Vlaanderen. Voor de provincie Oost-Vlaanderen wordt een dertigtal motte-burchten geteld, waarvan er nu nog 16 over zijn. Een inventarisatie van West-Vlaanderen (plus het aanpalende arrondissement Duinkerke) geeft 31 ‘serieuze’ mottes en nog een veertigtal kandidaten uit historische of cartografische bronnen. Hiervan werden er voor beide onderzoeksgebieden samen in totaal zo’n twintig archeologisch onderzocht.³⁴ Voor het historische graafschap Vlaanderen als geheel zouden er ook nog de (onvolledig geïnventariseerde) exemplaren uit grote delen van de departementen Nord en Pas-de-Calais³⁵ bijgerekend moeten worden.

³⁰ Braat 1961, 140.

³¹ Hernbrodt 1958.

³² Bijgestelde dateringen naar Friedrich 1994 en Friedrich 2007.

³³ Zie Janssen 1979, 37.

³⁴ Zie o.a. De Decker 2002; Berkens, Claes, De Decker & De Meulemeester 2008.

³⁵ Perreau & Lefranc 2005.

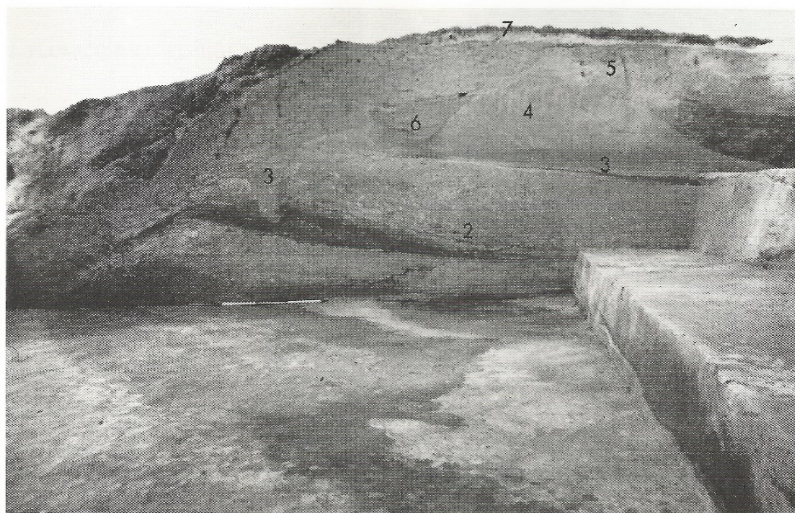
Een recente beschouwing leert dat de Vlaamse motte-bouw in het algemeen startte omstreeks 1050 en eindigde tegen het einde van de twaalfde eeuw.³⁶ Dat geeft dus geen of weinig overlap met de Zeeuwse ‘hoge bergen’ die, zoals eerder gesteld, pas na 1150 aan hun hoge vlucht begonnen en zich met hun bakstenen opbouw vooral manifesteerden in de dertiende eeuw. Het verschil in politieke situatie zal hier debet aan zijn. Het enigszins vrijgevochten Zeeland van de ambachtsheren tegenover de (ondanks enkele crisissituaties) sterke machtspositie van de Vlaamse graaf binnen zijn feitelijke graafschap.

Maar misschien is er voor de periode van de Zeeuwse ‘kernheuvels’ wel een vruchtbare vergelijking te vinden? Van 1012 tot circa 1130 moet de Vlaamse greep op Zeeland bewesten Schelde immers groter zijn geweest dan daarna.

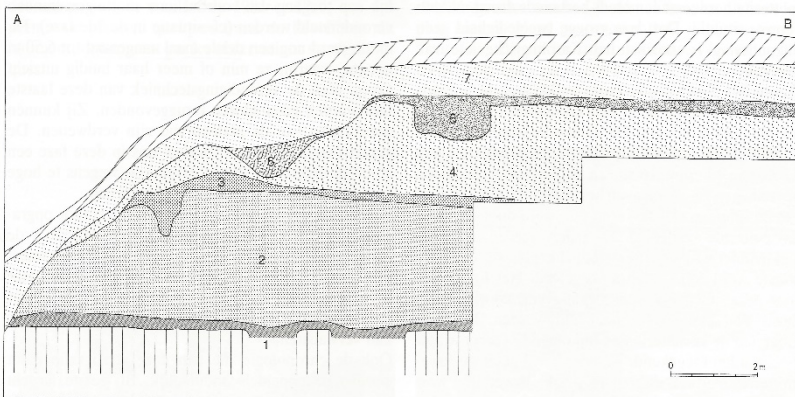
Zoekend naar Vlaamse ‘kernheuvels’ of ‘kernmottes’ komen we uit in Werken (West-Vlaanderen). Hier vonden van 1983 tot 1993 opgravingen plaats in een nog bestaand motte-complex, de ‘Hoge Andjoen’ genoemd.³⁷ Het uitgangspunt bleek een tweeledige laat-Karolingische site te zijn (850-950), waarvan de licht verhoogde neerhof met palissade later de dorpskerk ging dragen. Op het naastliggende terrein ontstond de feitelijke motte in een aantal etappes. De eerste ophogingsfase ging tot 2,5 meter hoog en wordt gedateerd in het laatste kwart van de tiende eeuw. Een palissade versterkte de platformrand, waartegen aan de binnenzijde een houtbouw van 9 bij 14 meter stond. Deze ‘kernmotte’ wordt “experimenteel” genoemd als zijnde nog geen echte motte, maar dat is natuurlijk een kwalificatie achteraf en doet geen recht aan wat de bouwer er mee bedoeld moet hebben. Een volgende ophoging van omstreeks 1050 ging tot 5 meter. Ook hier een palissade op de bovenrand en verder een opmerkelijk droog grachtje net daaronder op de helling. In de loop van de twaalfde eeuw zou de motte (met een omgrachting van 20 meter breed) nog verder verhoogd worden tot minimaal 7 meter en zou deze mogelijk een steenbouw hebben gedragen.

³⁶ Berkers 2010.

³⁷ Zie De Meulemeester & Vanthournout 1986; Van Strydonck & Vanthournout 1995; Berkers 2010, 48-49.

De “Hoge Andjoen” te Werken (West-Vlaanderen): overzicht profiel en interpretatie (De Meulemeester & Vanthournout 1986, 107).

3 Vereenvoudigde doorsnede door het opperhof. 1. De vroeg-middeleeuwse bodem. 2. De kernmotte met haar loopvlak (3) en standgreppel van de palissade. 4. De tweede heuvel met verdedigingsgracht (6) en paalkuil van de palissade (5). 7. De derde motte-ophoging.

De stratigrafie in Werken toont dus een duidelijk gefaseerde ophoging die reeds als relatief bescheiden ‘kernmotte’ een vorm van versterking liet zien. Redenerend vanuit een strikt militaire functie voor een ‘echte’ motte (idealiter geacht tenminste 3 meter hoog te zijn) durft men aan dit “experiment” uit de late tiende eeuw geen algemene betekenis toe te kennen of er een van de eerste Vlaamse motte-burchten in te zien.³⁸ Gelet op de eerder genoemde zeer vroege motte-burchten (al of niet nog atypisch) in het huidige Nederland, zou men er met het hanteren van een minder strakke definitie toch een evolutionair opstapje in kunnen zien, waarbij status en militaire functie elkaar hebben kunnen opvolgen, versterken of aanvullen. In feite liet de hiervoor weergegeven ontwikkeling van de “Husterknupp” een vergelijkbare ontwikkeling zien. De elfde-eeuwse ophogingsfase in Werken (die beter correspondeert met de elders in België geconstateerde begintijd voor de motte-bouw) kan vermoedelijk toegeschreven worden aan leden van de machtige familie Van Petegem.

De motte-burcht van Werken ligt echter in een zand- en zandleemstreek en niet in het schorren- en slikkengebied van de Vlaamse kuststreek in de Volle Middeleeuwen. Een vergelijking met de Zeeuwse ‘kernheuvels’ gaat op dat punt dus mank. Interessanter is het daarom te kijken naar de resultaten van een recente opgraving in Leffinge bij Oostende. Daar werd in 2011 de terpsite ‘Oude Werf’ onderzocht.³⁹ Het gaat daarbij om een minieme ophoging van amper één meter, die zich niet doorontwikkeld heeft tot een motte-heuvel. Het bescheiden terpje in het schorre-gebied bleek bewoning gekend te hebben van de zevende tot

³⁸ Berkers 2010, 48-50. Zie ook Aarts 2014, 8.

³⁹ Zie Deckers, Eryvnyck & Tys 2013.

de twaalfde eeuw. Het droeg vermoedelijk een houtbouw en de bewoners hielden zich bezig met schapenteelt en zoutwinning. Die bewoning was niet seizoensgebonden, maar het jaar rond getuige de vondst van een benen spinschijfje, een benen kamfragment, maalsteenfragmenten en enkele ijzeren messen die tezamen op activiteiten van huishoudelijke aard duiden. Getuige de botvondsten (schaap, rund, varken, kip, paard, hond en gans) hield men er een gediversifieerde veeteelteconomie op na, waarin men ook beschikte over weidegrond meer landinwaarts. Er werden ook schelpdieren en zeevis geconsumeerd. Het gevonden aardewerk, met onder meer het zogenaamde ‘organisch gemagerde waar’ uit de laat-Merovingische periode, komt voor in het gehele Noordzeegebied en verraadt internationale contacten in die vroege tijd. De Karolingische en laat-Karolingische periode in Leffinge kenmerkt zich met importaardewerk uit het midden-Rijngebied en Noord-Frankrijk. Dit feit alleen al demonstreert dat we hier niet met geïsoleerd levende eenvoudige schapenboeren van doen hebben, maar de vondsten van scherven glazen vaatwerk, een gedecoreerde riemtong (achtste of vroege negende eeuw) en een opengewerkte ‘griffioenfibula’ uit de elfde eeuw onderstrepen dit nog eens te meer. De basis voor hun rijkdom zal bij deze terpbewoners gelegen hebben in de fabricage van de befaamde ‘Friese’ geweven mantels. Het terpje zelf zal hun status verder hebben ‘verhoogd’. Een opwerpen louter en alleen om droog te zitten, wordt door het recente bodemkundig onderzoek van de Vlaamse kustvlakte⁴⁰ niet langer als een afdoende verklaring gezien. Al vanaf de zesde eeuw kwam het landschap er door een voortdurende afzetting van sediment boven het zeeniveau te liggen. Het daardoor ontstane schorre-gebied kwam nog slechts sporadisch, bij stormen en springvloeden, onder water te staan. De getijdengeulen slibden dicht en vanaf de tiende eeuw werden er dijken en drainagegrachten aangelegd. Het statuskarakter van het terpje van Leffinge – Oude Werf wordt nader onderbouwd door het bestaan van gelijktijdige vlaknederzettingen bij Blankenberge, die direct op de eerder afgezette klei waren aangelegd. Wanneer we de resultaten van dit onderzoek aan de Vlaamse kust meenemen naar Zeeland, dan kunnen we daar voor ons begrip van de ‘kernheuvels’ wel wat gedachten en eventueel voornemens aan ontleen. Met alle respect voor de archeologen van de jaren vijftig; de onderzoeksmogelijkheden van toen waren natuurlijk maar beperkt. Uit een opgraving als die in Buttinge en Abbekinderen zouden nu waarschijnlijk veel meer gegevens kunnen worden gehaald. Het beeld van ‘primitieve schapenboeren’ op ‘schapenstellen’ zou daarmee mogelijk wat opgewaardeerd kunnen worden.⁴¹ Het indertijd gevonden ruim voorhanden zijnde importaardewerk gaf daarvoor toch eigenlijk al een indicatie.

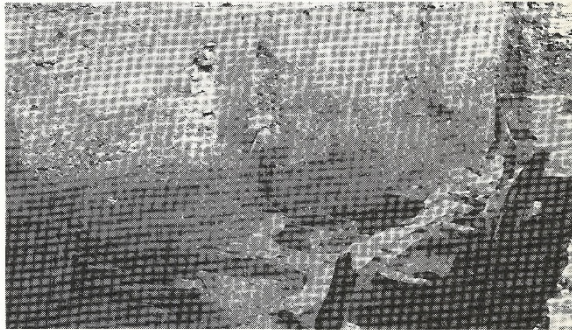
Dat ook houten bouwsels als zodanig in relatie tot een ‘kernmotte’ als niet te primitief moeten worden voorgesteld, bewijst tot slot het voorbeeld van Douai in Noord-Frankrijk. Deze plaats viel in de besproken periode onder het graafschap Vlaanderen. Alle beschikbare gegevens uit een verspreid en niet-samenhangend gepubliceerde opgraving uit 1976-1981 bijeenharkend, kan een beeld opgebouwd worden van een uiterst belangrijk onderzoek naar een complexe motte-burcht.⁴² Tegen de binnenzijde van de stadsomwalling bezat graaf Arnulf I van Vlaanderen hier vanaf circa 945 een vlaknederzetting bestaande uit drie houten gebouwen, waarvan het grootste (3 x 4-5 meter) met een verdiepte kelder. In 965 bezette de Franse koning Lotharius de locatie en liet een eigen houten constructie oprichten (4,5 x > 11 meter) welke voor driekwart (de ingang werd vrijgelaten) werd ‘ingemot’ tot een hoogte van 1,80 meter. Het geheel werd omgracht. Aan de buitenzijde van de stadsomwalling werd een bijbehorende neerhof aangelegd. In 987 herwon de Vlaamse graaf de stad en verbouwde op zijn beurt weer de site. Een gedeelte van de ‘Franse bouw’ werd gebruikt als basis voor een

⁴⁰ Zie Baeteman 2007; Deckers, Eryvynck & Tys 2013. Verder Hillewaert, Hollevoet & Ryckaert 2011.

⁴¹ Zie ook Mostert 2013, 44, die eveneens voor dit laatste pleit.

⁴² O.a. Demolon 1987, 546-548; Demolon e.a. 1988, 63-64; Collectief 2010.

nieuwe houten toren van 4 bij 5 meter. De ‘kernmotte’ werd opgehoogd tot 3 meter.⁴³ Een palissade en een gracht omgaven dit alles. De hier gegeven dateringen voor de verschillende houtbouwfasen berusten op dendrochronologie. Eind twaalfde eeuw werd de motte nogmaals verhoogd tot 5 meter en voorzien van een zware natuurstenen toren binnen een ringmuur.

Douai (F.): Motte “La Neuve-Tour”, opgraving site ‘la Fonderie’. Tussenstand 1977: zicht op een ingemotte houtbouw (b en c), beneden het funderingsniveau van de stenen toren (a). (Demolon & Barbieux 1977, 65)

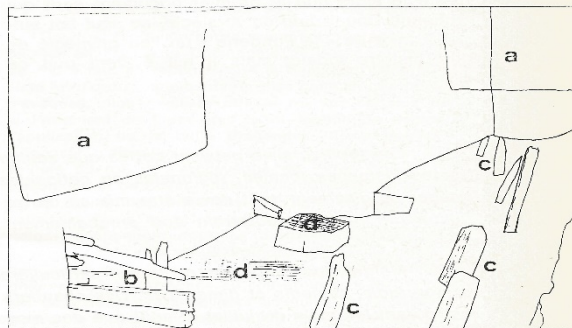

Fig 7. — Vue générale du chantier de fouille, automne-hiver 1977-1978 et croquis d'interprétation

- a) fondations du donjon central
- b) un des murs de l'habitat emmotté, des planches horizontales s'appuient sur les poteaux
- c) alignements de pieux en chêne de l'habitat emmotté
- d) claies réalisées avec des branches d'arbustes tressées.

Tot de bijzondere vondsten uit de tiende eeuw behoren een opengewerkte fibula met de afbeelding van een Byzantijnse keizer uit de vlaknederzetting en wat betreft de lage ‘kernmotte’ naast ruitersporen ook enkele fragmenten zijdestof uit het Verre Oosten. Zonder deze artefacten en zonder kennis van de historische context is het maar de vraag of er aan de diverse stadia van de houtbouw op deze burchtlocatie nu zo’n groot belang zou zijn toegekend. Los daarvan blijft men het toch nog moeilijk vinden om aan bijvoorbeeld de eerste ophoging (tot 1,80 meter) en zelfs de tweede (tot 3 meter) voor de tiende eeuw een meer dan ‘experimentele’ betekenis te geven.⁴⁴ Het versterkingsbelang lijkt bij de eerste verhoging inderdaad niet vooropgestaan te hebben. Althans volgens onze inschatting achteraf, die natuurlijk ook niet precies kan meewegen wat de tijdgenoot werkelijk voor ogen had. Het statulement (ook binnen een stedelijke context) zou ik daarbij tegelijk niet willen onderschatten.

Conclusie

⁴³ Demolon 1987, 547 (met het elders niet vermelde gegeven van 3 meter hoogte voor de ophoging van circa 987).

⁴⁴ Berkers 2010, 49-50 (met onvolledige informatie).

Vanuit het hiervoor geschetste spreidingsbeeld en de kennis omtrent de praktijk van het Zeeuwse erfrecht voor met name de ambachtsheren, zou ik ervoor willen pleiten om de motte-burchten in Zeeland (de ‘hoge bergen’) wat minder vanuit het militaire perspectief te bezien. Het blijven weliswaar versterkingen, zo worden ze in de eigentijdse bronnen ook genoemd, maar hun militaire waarde zal door de dichte clustering en de aan te nemen bescheiden opbouw in hout of (bak- of natuur)steen gering zijn geweest. Ze zullen voornamelijk de status en lokale machtspositie van de klasse van de ambachtsheren hebben uitgestraald. Daar tegenover zou ik de status van de zogenoemde ‘kernheuvels’ wat willen opwaarderen. Recent Vlaams onderzoek doet vermoeden dat we ook hier een bewoning door een welvarende boeren-elite mogen verwachten, die met het opgeworpen terpje mede en misschien wel vooral haar sociale stijging demonstreerde. De overgang van ‘kernheuvels’ naar ‘hoge bergen’ vertoont dan minder een breuk, maar meer een continuïteit, zeker voor de daarbij aan te nemen bezitsgeschiedenis. Alle Zeeuwse zogeheten ‘vliedbergen’ worden momenteel beschermd. Dat valt te prijzen. Toch hoop ik dat er voor de archeologie nog kansen weggelegd zijn om de resterende vragen te kunnen beantwoorden. Met name moet daarbij gedacht worden aan de hier aangeroerde problematiek van de ‘kernheuvels’ en de invulling van de bebouwing op het motte-platform. Verder kan ik alleen maar steun betuigen aan de al eerder uitgesproken wensen tot nadere bestudering van al het relevante aardewerk uit eerdere opgravingen⁴⁵ en een voortzetting van het (non-destructief) onderzoek naar de voorhoven.⁴⁶

Literatuur

- Aarts, B., 2007a: Motte-and-bailey castles of Europe. Some aspects concerning their origin and evolution, *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis* 14, 37-56.
- Aarts, B., 2007b: De vroege burchten bij Alpertus van Metz, in relatie tot het Kasteel van Boxmeer, in: B. Aarts en R. Gruben (red.), *De vroege burchten. Neerslag van een symposium Boxmeer 26 maart 2006*, Tilburg (= *Het Brabants Kasteel* 28, 2005), 47-74.
- Aarts, B., 2009: ‘Montferland’ en de consequenties. De vroege burchten bij Alpertus van Metz, in: H.L. Janssen en W. Landewé (red.), *Middeleeuwse Kastelen in veelvoud. Nieuwe studies over oud erfgoed*, Wijk bij Duurstede, 13-59.
- Aarts, B., 2012: De vroege burchten in het oostelijk deel van het rivierengebied (NL/D). Hoofdlijn met opmerkingen in de marge, in: B. Aarts, W. Landewé, B. Olde Meierink en F. Vogelzang (red.), *Ambitie in steen. Bijdragen tot de kastelenkunde in Nederland*, Wijk bij Duurstede, 37-53.
- Aarts, B., 2014: Het kastelenonderzoek in België vanaf 2006. Een blik vanaf de zijlijn, *Archaeologia Mediaevalis* 37. *Chronique-Kroniek-Chronik*, Namur, 6-10.
- Alma, R., 2010: Middeleeuwse Friese adel en zijn huizen (recensie van: P.N. Noomen, *De stinzen in middeleeuws Friesland en hun bewoners*, Hilversum 2009), *Virtus. Jaarboek voor adelsgeschiedenis* 17, 162-166.
- Baeteman, C., 2007: De ontstaansgeschiedenis van onze kustvlakte, *De Grote Rede (Vlaams Instituut voor de Zee)*, nr. 18, 2-10.
- Berkers, M., B. Claes, S. De Decker en J. De Meulemeester, 2008: Châteaux à motte des anciens Pays-Bas méridionaux : Un état de la question après quinze ans de silence, *Château Gaillard* 23. *Bilan des recherches en castellologie. Actes du colloque international de Houffalize 2006*, Caen, 21-32.
- Berkers, M., 2010: Chronologie onder druk? Enkele beschouwingen omtrent vroege mottekastelen in het graafschap Vlaanderen, in: M. Dewilde, A. Eryvynck en F. Becuwe (red.),

⁴⁵ Van Doesburg 2008, 33.

⁴⁶ Mostert 2013, 63-101.

- Cenulae recens factae. Een huldeboek voor John De Meulemeester, Koksijde (Jaarboek Abdijmuseum 'Ten Duinen 1138'. Nova Monasterii, Vol. 10), 43-55.*
- Besteman, J.C., 1981: Mottes in the Netherlands: A provisional Survey and Inventory, in: T.J. Hoekstra, H.L. Janssen en I.W.L. Moerman (red.), *Liber castellorum. 40 variaties op het thema Kasteel*, Zutphen, 40-59.
- Besteman, J.C., 1985: Mottes in the Netherlands, *Château Gaillard XII. Etudes de Castellologie médiévale. Actes du colloque international tenu à Oostduinkerke et à Floreffe, 1984*, Caen, 211-224.
- Braat, W.C., 1957: De berg van Troje, het stamslot der heren van Borssele: voorlopig verslag van een proefgraving, *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 38, 69-83.
- Braat, W.C., 1961: De berg van Troje, het stamslot der heren van Borssele: Eindverslag van het onderzoek, *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 42, 129-144.
- Collectief, 2010: *Archéologie en Douaisis. Regards sur un territoire : l'Ostrevent*, Douai (Archaeologia Duacensis 30).
- Decker, S. De, 2002: *Over elfenheuvels en kabouterbergen. Een overzicht van de bewaarde mottekastelen in de provincie Oost-Vlaanderen*, Gent.
- Deckers, P., A. Ervynck en D. Tys, 2013: De vroegmiddeleeuwse bewoning van de kustvlakte: de terpsite Leffinge-Oude Werf, *De Grote Rede (Vlaams Instituut voor de Zee)*, nr. 35, 10-16.
- Dekker, C., 1971: *Zuid-Beveland, de historische geografie en de instellingen van een Zeeuws eiland in de Middeleeuwen*, Assen.
- Demolon, P. en J. Barbieux, 1977: Fouilles Médiévales à la Fonderie (Deuxième campagne), *Amis de Douai. Revue du Syndicat d'Initiative de Douai et de l'Arrondissement*, t. VII, N° 4, 63-66.
- Demolon, P., 1987: Douai (Nord), in: X. Barral i Altet (ed.), *Le paysage monumental de la France autour de l'an Mil*, Paris, 546-548.
- Demolon, P., E. Louis en J.-F. Ropital, 1988: *Mottes et maisons-fortes en Ostrevent médiéval*, Douai (Archaeologia Duacensis 1).
- Doesburg, J. van, 2008: Vliedbergen: tussen motteversterkingen en huisterpen, *Nehalennia*, afl. 162, 24-38.
- Friedrich, R., 1994: Die frühen Perioden der Motte Husterknupp. Neue Untersuchungen zur Keramik, *Château Gaillard XVI. Etudes de Castellologie médiévale. Actes du colloque international tenu à Luxembourg, 1992*, Caen, 207-213.
- Friedrich, R., 2007: Zum Forschungsstand der mittelalterlichen Motten am Niederrhein, *Motte – Turmhügelburg – Hausberg. Zum europäischen Forschungsstand eines mittelalterlichen Burgentypus. Beiträge zur Mittelalterarchäologie in Österreich* 23, 85-98.
- Halbertsma, H., 1975: Les mottes Frisonnes, *Château Gaillard VII. Etudes de Castellologie médiévale. Actes du colloque international tenu à Blois, 1974*, Caen, 111-125.
- Heeringen, R.M. van, P.A. Henderikx en A. Mars (red.), 1995: *Vroeg-Middeleeuwse ringwalburgen in Zeeland*, Goes/Amersfoort.
- Heeringen, R.M. van, 2007a: Duizend jaar oude bergen aan de Zeeuwse kust, *Historisch-Geografisch Tijdschrift* 25, 97-107.
- Heeringen, R.M. van, e.a., 2007b: *Monumenten van aarde. Beeldcatalogus van de Zeeuwse bergjes*, Koudekerke.
- Henderikx, P. e.a. (red.), 2012: *Geschiedenis van Zeeland. Deel I. Prehistorie – 1550*, Utrecht.
- Hernnbrod, A., 1958: *Der Husterknupp. Eine niederrheinische Burganlage des frühen Mittelalters*, Köln/Graz (Beiheft der Bonner Jahrbücher 6).

- Hillewaert, B., Y. Hollevoet en M. Ryckaert (red.), 2011: *Op het raakvlak van twee landschappen. De vroegste geschiedenis van Brugge*, Brugge.
- Janssen, H.L. (m.m.v. T. Hermans), 1996: Tussen woning en versterking. Het kasteel in de Middeleeuwen, in: H.L. Janssen, J.M.M. Kylstra-Wielinga en B. Olde Meierink (red.), *1000 jaar kastelen in Nederland. Functie en vorm door de eeuwen heen*, Utrecht, 15-111.
- Janssen, W., 1979: Niederungsburgen im Rheinland. Vom Holzbau zur Steinburg, in: W. Meyer (Hrsg.), *Burgen aus Holz und Stein. Burgenkundliches Kolloquium in Basel 1977*, Olten, 11-41 (Schweizer Beiträge zur Kulturgeschichte und Archäologie des Mittelalters 5).
- Kuipers, S.F., 1984: Bergen en burgen op Schouwen-Duiveland, *Kroniek van het Land van de Zeemeermin (Schouwen-Duiveland)* 9, 5-38.
- Man, J.C. de, 1888: Vluchtbergen in Walcheren, waarvan in 1887 nog overblijfselen waren te vinden, *Archief Vroegere en latere mededeelingen voornamelijk in betrekking tot Zeeland* 6, 427-591.
- Meulemeester, J. De, en C. Vanthournout, 1986: De 'Hoge Andjoen'-motte te Werken (gem. Kortemark), *Archaeologia Belgica* II-1, 105-108.
- Mostert, I., 2013: *Werven en voorhoven. Een interdisciplinair onderzoek naar de motte-kastelen op Walcheren*, Middelburg (Walcherse Archeologische Rapporten 37).
- Noomen, P.N., 2009: *De stinzen in middeleeuws Friesland en hun bewoners*, Hilversum.
- Schut, P.A.C., 2003: 'De Montferlandsche berg, het sieraad der tusschen IJssel en Rijn gelegene landen'. *De motte Montferland (gemeente Bergh) en een overzicht van motteversterkingen in Gelderland*, Amersfoort (Nederlandse Archeologische Rapporten 24).
- Schut, P.A.C., 2007: Oud onderzoek opnieuw bekeken: vroege versterkingen in Gelderland, in: B. Aarts en R. Gruben (red.), *De vroege burchten. Neerslag van een symposium Boxmeer 26 maart 2006*, Tilburg (= *Het Brabants Kasteel* 28, 2005), 9-46.
- Perreau, F. en G. Lefranc, 2005: *Mottes castrales et sites fortifiés médiévaux du Pas-de-Calais*, Arras (Mémoire de la Commission départementale d'histoire et d'archéologie du Pas-de-Calais 37).
- Trimpe Burger, J.A., 1957-1958: Onderzoekingen in vluchtbergen, Zeeland, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 8, 114-157.
- Van Strydonck, M. en C. Vanthournout, 1995: Dating the 'Hoge Andjoen' motte at Werken (Prov. W. Fl.), *Acta Archaeologica Lovaniensia. Monographiae* VIII, 441-452.
- Vervloet, J.A.J., 1980: Kasteelbergen in Zeeland: Een algemeen overzicht, *Geografisch Tijdschrift* 14, 194-207.
- Zuurdeeg, J.P.B., 1979: Westkerke: een schilderachtig gehucht behorende bij Scherpenisse, *Nehalennia*, afl. 33, 17-22.

Verschijnt in: *Nehalennia. Archeologie, cultuurhistorie, streektaal en volkscultuur van Zeeland en Goeree-Overflakkee*, afl. 188 (zomer 2015).